

הרב שי הירש

הצעה לתכנית 'בניין אמונה'

ללימוד אמונה מסודר ושיטתי, לאור דרכו של מרן הראי"ה קוק¹

1. מבוא

כתב רבנו הרמח"ל בהקדמה לספרו דרך השם:

יתרון ידיעת הדברים על מתכונת חלקיהם כפי מחלקותם וסדרי יחסיהם, מידיעתם שלא בהבחנה, כיתרון ראית הגן המהודר בערוגותיו ומיופה במסילותיו ובשורות מטעו, מראית חורש הקנים והיער הצומח בערבוב. כי אמנם ציור חלקים רבים אשר לא נודע קשרם ומדריגתם האמתית בבניין הכול המורכב מהם, אצל השכל המשתוקק לדעת, אינו אלא משא כבד בלא חמדה, שייגע בו ויעמול ולא ויעייף ואין נחת.

אחת הבעיות המרכזיות הקיימות בתחום לימוד האמונה הינה העובדה שבשונה מלימוד החלק המעשי וההלכתי שבתורה שבעל פה, שבו קיים סדר מובנה וברור, החל ממדרשי ההלכה עבור למשנה ולתלמוד וכלה במפרשים ובפוסקים עד דורנו אנו, הרי שבלמוד האמונה לא כך הדבר. משום כך, רבה המבוכה ורבים וטובים המעוניינים ללמוד אינם מוצאים את ידיהם ואת רגליהם – זאת בשל מרחביו האינסופיים של העולם האמוני, ריבוי השיטות המחשבתיות ושפע היצירה בתחום זה במהלך הדורות. מכשול זה מונע על פי רוב לימוד מסודר, שיטתי ומדורג מן הבסיסי אל המורכב.

ברצוננו להציע ללומדים היקרים, ובפרט לבחורי ישיבות צעירים הנמצאים בראשית דרכם התורנית, מעין שלד בסיסי של תכנית לימודי אמונה מסודרת. אמנם, יש המערערים מכל וכל על תכניות לימודים מסוג זה, אך על כך הלא נאמר בגמרא: 'מיני ומיניה יתקלס עילאה' (סוטה מ, א).

* בוגר ישיבת מרכז הרב, חוקר תורני במכון נזר דוד ומלמד אמונה במסגרות שונות.
1. מאמר זה הינו זהו תמצית של חוברת מקיפה מאת המחבר בנושא. החוברת המליאה המכילה גם את חלקו השני של המאמר, **תכנית ההרחבות 'בחצר המשכן'**, ובה רשימה של מאות ספרי אמונה והגות הממוינים לפי נושאים, שלא הובאה כאן. החוברת בשלימותה ניתנת להורדה **באתר אסיף**.

בסיס התוכנית גובש מתוך התייעצות עם תלמידי חכמים מובהקים שהתמחו כבר שנים רבות בהעמדת תלמידים בתחומי דעת ה' ותורתו והערותיהם משוקעות במאמר זה.

2. עקרונות תורניים מקדימים לתכנית בניין האמונה

א. **"ראשית חכמה יראת השם"** (תהילים קיא, י). עלינו לדאוג כל הזמן שיראת חטאנו תקדם לחכמתנו, כהדרת רבי חנינא בן דוסא במסכת אבות (ג, ט), ולוודא שמעשינו יהיו מרובים מחכמתנו (שם). אלו תנאים מקדימים לזכות לסייעתא דשמיא בלימוד האמונה ופנימיות התורה שבכוחם לגרום שהתורה תיעשה לנו לסם חיים ולא ח"ו להיפך (ראה שבת לא, ב) וכפי שהדריך רבי חיים מוולוז'ין (נפש החיים שער ד, פרק ז):

ולזאת ראוי להאדם להכין עצמו כל עת קודם שיתחיל ללמוד. להתחשב מעט עם קונו יתברך שמו בטהרת הלב ביראת ה'. ולהיטהר מעוונותיו בהרהורי תשובה. כדי שיוכל להתקשר ולהתדבק בעת עסקו בתורה בדבורו ורצונו יתברך שמו. וגם יקבל על עצמו לעשות ולקיים ככל הכתוב בתורה שבכתב ובעל פה ואשר יראה ויבין דרכו והנהגתו מתורה"ק. וכן כשרוצה לעיין בדבר הלכה. ראוי להתפלל שיזכהו ית' לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא, לכווין לאמיתה של תורה.

ב. לכתחילה **תורה לומדים ומקבלים מרב ולא (רק) מתוך ספרים**. על כן, העצה לכל היא: **"עשה לך רב והסתלק מן הספק"** (אבות א, זז) – על כל אחד מהלומדים למצוא לעצמו במהלך הזמן והשנים בישיבה תלמיד חכם שיכירו באופן אישי ויוכל לכוונו ולהדריכו בדרך העולה בית-אל, ועל ידי כך יימנע משיבוש בדעותיו או חלילה בנפשו. דבר זה חשוב שבעתיים בעת עיסוק ביסודות האמונה והתורה ובעניינים שהנשמה תלויה בהם.

ג. **יגעת ומצאת – תאמין** (ע"פ מגילה ו, ב) – לא ניתן לקנות מדרגה רוחנית ותורנית אמתית ללא עמל בתורה וללא שאיפה לגדלות ורצון אמתי להיות תלמיד חכם ולעשות נחת ליוצרנו.

ד. **"האמונה – אינה דבר הנאמר בפה, כי אם – הצטייר העניין בנפש..."** (מורה-נבוכים א, ג) – בניין אמוני משמעותי כולל בתוכו לא רק ידע, כי אם **העלאת כל שיעור קומת האדם ועידונו** – התחוללות תהליך נפשי, הפנמה, אימוץ הרצון, תיקון המידות, הגדלת השאיפות ועוד.

ה. **"לכל – זמן, ועת לכל חפץ – תחת השמים"** – בעתות משבר ורפיון כדאי לזכור שכל דבר בוא יבוא בעתו ובזמנו אי"ה. דרושה **סבלנות רבה** והבנה מצד הלומד שבניין רוחני עמוק הינו תהליך נפשי שלוקח זמן רב ולמעשה אינו נפסק לעולם.

3. עקרונות לימודיים מנחים לתכנית בניין האמונה

- א. **לימוד מסודר ומדורג** – מן הקל אל הכבד, מן הפשוט אל המורכב, ומן המובן מאליו אל המחודש.
- ב. בשלב ההתחלתי יש להרבות בלימוד אמוני המסודר **לפי ספרים** ('לימוד לאורך') **ולא לפי נושאים** ('לימוד לרוחב'), המתאים יותר לשלבים מתקדמים.
- ג. **רציפות והמשכיות** – מה שלא מספיקים בשנת לימוד אחת, ממשיכים בשנה שלאחריה.
- ד. **חזרות** – הלומד ואינו חוזר – דומה לזורע ואינו קוצר (ע"פ בבלי סנהדרין צט, א).
- ה. התכנית מבוססת בעיקר על **לימוד עצמי** או לימוד בחברותא, אך בספרים קשים או יסודיים מומלץ מאוד לשמוע גם **שיעורים**.
- ו. **לימוד בבקיאות קודם ללימוד בעיון** – "ליגמר איניש והדר ליסבר" (שבת סג, א; וכעין זה בע"ז יט, א). בענייני אמונה המושגים מעשירים זה את זה, "יגיד עליו רעו" (ע"פ איוב לו, לג; ובבא מציעא לא, א) ועל כן, יש להתקדם בבקיאות מתונה – וההבנה הפנימית בוא תבוא אי"ה.
- ז. כמובן שיש **להשאיר מרחב זמן אישי להתבוננות ולרוחב דעת**, ואין אדם לומד תורה אלא במקום שליבו חפץ. ולא באנו חלילה לקבוע מסמרות או לומר "כזה ראה וקדש", אלא להניח לפני הלומדים "דבר דבור על אופניו" (ע"פ משלי כה, יא).
- ח. לימוד והתקדמות **בארבעה תחומי למידה בו-זמנית**, במקביל, עקב הצורך האמיתי להתגדל ולהתפתח במספר מישורים נפרדים, שכל אחד מהם מפתח נדבך נוסף ומשמעותי בבניין האמוני.
- נפרט את תחומי הלמידה המרכזיים:
1. **ספרי יסוד באמונה ומוסר**, תוך שימת דגש על ספרי רבותינו הראשונים, ובעיקר – ספר הכוזרי לרבנו יהודה הלוי,² ספר האמונות והדעות לרבי סעדיה גאון, ספר חובת הלבבות לרבינו בחיי, ספר העיקרים לרבי יוסף אלבו, ומורה נבוכים לרבנו הרמב"ם.³ בשלבים מתקדמים יותר, העמקה בספרות המחקר
  2. "הגר"א היה אומר ללמוד ספר הכוזרי, שהוא קדוש וטהור, ועיקרי אמונת ישראל ותורה **תלויים בו**" (רבי ישראל משיקלוב, תוספות מעשה רב, סימן טו).
  3. "חכמת ישראל העיונית והמחקרית, כמו חמשת ספרי המופת שלנו במחקר הדת: האמונות והדעות לרס"ג, הכוזרי, חובת הלבבות, מורה הנבוכים והעיקרים ועוד, וספרי המוסר המצוינים, הכל בהדרגה נכונה ובשום שכל עד הספרים המובחרים והמקודשים שבין הדורות המאוחרים מסוג זה. ספרים כאלה וכל מקורותיהם וכל המתיחש להם והמסתעף מהם כשהם מזדככים מבהיקים ומבריקים בנפש ההוגה בהם בטהרת לב

והקבלה המקובלים בבתי המדרש ולמי שיש נטייה מדעית או מחקרית התמקצעות בתחום זה.⁴

2. **כתבי המהר"ל מפראג**, אשר ספריו משמשים מבוא והקדמה לכל ספרי פנימיות התורה, ומקנים צורת חשיבה אמונית ומכלילה המתבוננת על התורה כשיטה רוחנית שלמה. בשלבים יותר מאוחרים, מבואות לפנימיות התורה, כמפורט להלן.

3. **כתבי מרן הראי"ה קוק ותלמידיו**, שמהווים גילוי רוחני מיוחד שהופיע בדורנו להאיר ולברר את דרך התחיה הלאומית והאישית על פי פנימיות התורה.⁵ בנוסף, יש להתרגל בלימוד מסודר של משנת הרצי"ה קוק, הרב חרל"פ, הרב-הנזיר ותלמידיהם, חניכי בית מדרשה של התורה הגואלת. בשלבים מאוחרים יותר ניתן לעסוק בהשלמות שונות, ובקיום דו-שיח רוחני עם משנות ציבוריות נוספות.

4. הרחבות והעשרות בכל מכמני 'ים-האמונה' ו'דעת-אלוקים'⁶ – איש איש לפי נטיית לבו וחשקו הפנימי.

מטרת התכנית היא להקנות תשתית אמונית ומחשבתית רחבה ואיתנה, ויחד עם זאת לסייע ביד הלומד למצוא בסופו של דבר את 'חלקת האדמה' הפרטית שלו, אותה ייעבד בשמחה ובטוב לבב.

ושלות הרוח בצרוף דעת העולם והחיים, ממלאים הם אותה הוד והדר, עצה ותושיה, חיים ועז ומולידים בה חזיונות חדשים ורעיונות רעננים. וההרגל לשוטט בהיכל הרעיון, לטייל בין שדרות השטות השונות שבדרכי תורת המחשבה מעודד את הרוח ומעורר את הכחות הנרדמים לתחית עלומים רעננה וקדושה..." (מאמרי הראי"ה, הישיבה המרכזית העולמית).

4. "למשל, מן ספרי רב סעדיה גאון, הרמב"ם, הכוזרי, חובת הלבבות, העקידה, העיקרים, ודומיהם. וכה ילך הקו הלוח והקיף לאטו, עד ספרי ראשית חכמה, של"ה, מהר"ל מפראג, וכל הדומים להם. ומהם עד ספרי הדורות המאוחרים, ספרי הגר"א ותלמידיו, הגר"ז מלאדי וכל בעלי ההסברה שבחסידות, וכל הדומים לאלה ולא לה, ספרי הרמ"ח לוצאטו, יסוד ושורש העבודה וכיו"ב. וכו' וכו' הם מבריקים בנפש ההוגה בהם, בטהרת לב, בגבורה וצהלה, במתינות, בשקט ושלוות חכמים, המחברים אל כללות התורה והעבודה, אל אהבת המקום ב"ה, אהבת ישראל ואהבת הבריות והחיים בכלל" ("אדר היקר", עמ' טז).
5. שיטתו של מרן הראי"ה קוק מכונה בשם 'חכמת-הקודש', כלשון תלמידו המובהק, הרב הנזיר (אוה"ק, ח"א), והוא "חותם אחריתה של המחשבה הישראלית במהלך השתלשלות התגלותה", כהגדרת בנו וממשיך דרכו, רבנו הרצי"ה קוק (לנתיבות ישראל ב', לג).
6. הצעתנו ללימוד תחום נכבד זה, חורגת מגבולות מאמר זה ועל כן, ריכזנו אותו במאמר מפורט נוסף בשם: **"בחצר המשכן"** – תכנית ההרחבות בלימודי אמונה (ראה לעיל הערה 1).

הואיל ועל כל איש ישראל מוטלת החובה למצוא את החלק שלו בתורה (ע"פ דברי הזוה"ק, האר"י, השל"ה ועוד) **שבו ילמד רוב זמנו**, כהדרכת הרב באורות-התורה (ט, א): "כל אחד צריך לעסוק בעסק שלו, במה שיש לו על זה הכנה, וביחוד הדבר נהג בענייני הלמוד, שאע"פ שלפעמים על ידי מאורעות במצב יהיה קשה לאדם להחזיק במה שלבו חפץ, מכל מקום, צריך שיהיה אמיץ ולא יעזוב את מה שמכשיר ביחוד את רוחו...". ושם (אות ט): "ישנם שיצאו לתרבות רעה, מפני שבדרך למודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת". ועוד שם (אות יב): "מי שמרגיש בלבו חשק ותשוקה ללמוד הדברים הפנימיים, להשכיל באמתתו ית', הרי הוא בכלל "לעולם ילמד אדם תורה במקום שלבו חפץ", כיון שמן הסתם יש לו לזה כשרון מיוחד, ומזה עצמו מוכח שזהו רצונו של הקב"ה שהוא יעסוק בידיעת שמו ית'".

בימינו, שכמעט בלתי אפשרי לשום אדם ללמוד הכל ולשלוט בכל הפרטים כולם, יש להיצמד לעיקרון החשוב ולפיו עלינו **לדעת הכל - על משהו, ומשהו - על הכל**,⁷ ולגלות מתוך כללות ההיקף את תחומנו הייחודי - ולשם כך נועדה תכנית זו.⁸

לסיום, ברצוננו להבהיר שהתכנית המוצעת כאן אינה באה חלילה לגרוע כהוא זה מלימוד ש"ס ופוסקים בעמקות ובהרחבה שזהו עיקר הלימוד, "כי הם חיינו ואורך ימינו", אלא להציע בפני בחורי ישיבות צעירים תכנית מתאר כללית להשלמת דמות וצורת תלמיד חכם ארץ ישראלי בדורנו.

7. הדרכת מו"ר הרב דוד חי הכהן.

8. נזכיר כאן עוד את קיומה של תכנית הלימודים המפורטת שערך הרב הנזיר לשיבת מרכז-הרב, ושאושרה על ידי מרן הראי"ה קוק. כדאי לכל בר אוריין להכירה ולנסות להקיף חלקים ממנה (נדפסה בספר משנת הנזיר - הוצאת נזר דוד, ירושלים, תשס"ה), וכן את המאמר הישיבה המרכזית העולמית (נדפס בספר מאמרי-הראי"ה). כמו כן, מזה מספר שנים מופעלת תכנית לימוד אמונה ייחודית לציבור הרחב בשם: **הלימוד היומי באמונה** - והיא מומלצת מאוד לכל מאן דבעי, החל מתלמידי ישיבות תיכוניות וכלה בתלמידי חכמים ותיקים, הרוצים להעמיק את ידיעותיהם בהלכות דעות ובמדעי האמונה.

4. פירוט תכנית 'בניין אמונה' – ללימוד אמונה מסודר ושיטתי, לאור דרכו של מרן הראי"ה קוק

שיעור א'

יש להתחיל את לימוד ספרי האמונה והמוסר בלימוד ספרי יסוד המסבירים את עיקרי האמונה בשפה פשוטה יחסית, וכן בלימוד ספרים המקנים ללומד יציבות נפשית ורוחנית יחד עם תביעת העמקה במשמעות הפנימית של חיי האמונה.

ספרי ראשונים וספרי יסוד –

מסילת ישרים

חפץ חיים (ושמירת הלשון)

הקדמות הרמב"ם למשנה (למסכת ברכות, לפרק חלק, ולמסכת אבות – שמונה פרקים)

מתוך אגרות הרמב"ם – בעיקר את שלושת האגרות המרכזיות (אגרת תימן, אגרת תחיית המתים ואגרת השמד [מאמר קידוש השם]), וכן, כדאי גם לראות את האיגרת 'על גזרת הכוכבים'

לימוד הלכות דעות מתוך ספר המדע לרמב"ם

ספר הכוזרי – מאמרים ראשון עד שלישי⁹

מהר"ל – הדרכה מסודרת בלימוד כתבי המהר"ל מפראג מופיעה בהמשך המאמר.

כתבי מרן הראי"ה קוק ותלמידיו –

אורות התורה (מפרק ו' ואילך)

מוסר אביך ומידות הראי"ה¹⁰

תחילת לימוד אגרות הראי"ה^{11 12}

9. את הכוזרי מומלץ ללמוד עם ביאור מסודר ועקבי של אחד ממפרשי הכוזרי הקלסיים (קול-יהודה, אוצר-נחמד) או עם אחד מפרשני דורנו. כמו כן מומלץ לשמוע שיעור מסודר על הספר, לפי סדר המאמרים.

10. עם ביאור פופולארי וקליט, כדוגמת מפעל הראי"ה קוק המבואר של הרב חגי לונדין.

11. עדיף ללמוד כסדר האגרות, ובשם הרב משה צבי נריה מובא שזהו 'שימוש ת"ח בהלכות-ציבור'. או לכל הפחות ללמוד אגרות נבחרות ויסודיות. מפתח יסודי ומפורט לפי נושאים לאגרות-הראי"ה נמצא בסדרת אוצרות הראי"ה, כרך ו'.

12. למי שיש זמן נוסף – ספריו המקיפים של הרב נריה (יצאו לאחרונה מחדש במהדורה חדשה ע"י מכון התורה והארץ); פרקי המבוא של אוצרות הראי"ה, לרב משה צוריאל – ובו הקדמה למשנת הרב ולדמותו; ספריהם של הרב שלמה אבינר והרב יעקב פילבר (המכון לחקר משנת הראי"ה).

מתוך סדרת שיחות הרצי"ה - כדאי להתחיל עם שיחות 'תלמוד-תורה' ו'קניין תורה', ולהמשיך הלאה לנושאים שונים (עד כה יצאו לאור מספר כרכים חשובים ונוחים לקריאה)^{13 14}

שיעור ב'

בשיעור ב' ניתן להעמיק את השורשים ולזכות לסיים מספר ספרי יסוד באמונה ולהתחיל להיווכח בעושרו, רוחבו ויפיו של העולם האמוני.

כוזרי - מאמרים ד-ה

ספר שערי תשובה לרבנו יונה

הלכות יסודי התורה; הלכות דעות והלכות תשובה (יסודי האמונה והמידות); הלכות תלמוד תורה (מרכזיות לימוד התורה); הלכות מלכים (מדינה וגאולה)

ספר מהר"ל

אורות - פרקי ארץ ישראל והמלחמה

המשך אגרות ראי"ה (אגרות נבחרות)¹⁵

עקבי הצאן¹⁶

אדר היקר

13. וכן סדרת מתוך התורה הגואלת (הרב שוורץ) חלקים א' וד'; דעה צלולה (הרב אורי שרקי); תחילת לאמונת-עתנו (הרב צב"י טאו).

14. הערות ת"ח על תכנית בניין האמונה:

א. הערת מו"ר הרב דוד חי הכהן: שיעור א': נראה לי לכלול בשיעור א' גם לימוד ספר החינוך, ואותו ואת אגרות הרמב"ם והקדמותיו וספר המדע אפשר שילמדו הבחורים בחברותא או לימוד עצמי. לעומת הנ"ל, ראוי שהמהר"ל, הכוזרי, ודברי הרב, יהיו נלמדים במסגרת שיעור ולא בלימוד עצמי. ראוי שגם שיחות הרצי"ה יילמדו במסגרת שיעור, לפחות בשנה הראשונה. מוסר אביך ואגרות הראי"ה עדיין לא ללמוד בשנה ראשונה, כדי לא להעמיס יתר על המידה.

ב. הערת מו"ר הרב יוסף קלנר: שיעור א': מסילת ישרים; חפץ חיים ושמירת הלשון; הקדמות הרמב"ם; אגרות הרמב"ם, שלושת האגרות הגדולות (אג' תימן, תחיית המתים, השמד); הל' דעות; כוזרי (מאמר א-ג); ספרי מהר"ל - נתיבות עולם. אורות התורה; מוסר אביך; אגרות הראי"ה (אגרות נבחרות); מתוך התורה הגואלת חלק א, וחלק ד; שיחות הרצי"ה ת"ת, קניין תורה, נושאים; שיבת ציון נס לעמים (ר' אברהם לבני).

ג. הערת מו"ר הרב אורי שרקי: שיעור א': לא צריך הלכות תלמוד תורה והלכות ע"ז מתחילה ועד סוף. ספר מהר"ל - העיקר: נצח ישראל, תפארת ישראל, גבורות השם. אורות התורה - מפרק א', ללא 'מוסר אביך, ללא שיחות הרצי"ה - קנין תורה.

15. מי שיש זמן נוסף, גם עין אי"ה - ברכות חלק א.

16. ללא המאמרים דעת אלוקים ועבודת אלוקים.

אורות התשובה¹⁷

שיחות הרצי"ה – פרשת השבוע (הסדרה המרכזית)¹⁸

בישיבות הסדר – הכנה נפשית, הלכתית ואמונית לקראת השירות הצבאי.¹⁹

שיעור ג'

ברוב ישיבות ההסדר משרתים שירות צבאי בשלב זה. במהלך השירות ניתן לחזור על לימודי שיעורים א'–ב' כמידת האפשר,²⁰ וכן, כדאי להקפיד על קביעת עיתים לתורה ולבקר בישיבה ככל שניתן.

בבסיסי צה"ל נפוצים ספרי לימוד המיועדים לחיילים בני תורה, המכילים לימוד קצר וקבוע המחולק לימי השנה. במידת האפשר, כדאי לקחת גם פרויקט לימודי ארוך אך פשוט לביצוע – כגון: לימוד התנ"ך בבקיאות מהירה, לימוד ש"ס משניות או סיום מסכתות קצרות בגמרא.

(מי שלומד בישיבה גבוהה או שטרם התגייס – מתקדם ללימוד של שיעור ד').

שיעור ד'

ספר העיקרים לרבי יוסף אלבו

17. עם ביאור פשוט (לדלג על מה שלא מבינים).

18. א. הערת מו"ר הרב דוד חי הכהן: שיעור ב': לשיעור ב' יש להמשיך בשיעורים בכוזרי וכן שיעורים במהר"ל ובאורות א"י והמלחמה. אגרות ראי"ה קלות ושיחות הרצי"ה ניתן ללמוד עצמי, ובסוף השנה גם עין אי"ה ואדר היקר.

ב. הערת מו"ר הרב יוסף קלנר: שיעור ב': חפץ חיים ושמירת הלשון. שערי תשובה. מורה נבוכים חלק א עד פרק נ. כוזרי (מאמרים ד-ה). הל' מלכים והל' ממרים ברמב"ם. אורות – ארץ ישראל, המלחמה. ספר מהר"ל: נצח, גבורות, תפארת. אגרות ראי"ה (אגרות נבחרות), עין אי"ה – ברכות ח"א, מאמר הדור, זרעונים, אורות התשובה, אדר היקר, חזון הצמחונות והשלום. שיחות הרצי"ה – פרשת השבוע (הסדרה המרכזית). לנתיבות ישראל ח"א – התורה והגאולה, למצות הארץ, וממנה יושע. המדינה כהתקיימות חזון הגאולה. כארי יתנשא. הקריטריון לאמת הקריטריון למוסר (פנטזים, פלורליזם, כלליות).

ג. הערת מו"ר הרב אורי שרקי: שיעור ב': בלי הל' ממרים. ללמוד את פרקי זרעונים. לדעתי, אין צורך בעין אי"ה, אדר היקר – לא הכרחי.

19. גם בתחום זה ב"ה ראו אור בשנים האחרונות מספר ספרים יסודיים ומקיפים – הן בתחום ההלכתי והן בתחום האמוני וכוחות הנפש והן בתחום ההתמודדות עם המציאות בפועל בצה"ל בשנים האחרונות.

20. הערת מו"ר הרב דוד חי הכהן: שיעור ג': המשך שיחות הרצי"ה, הל' מלכים, וחזרה על שיעורי א' ב'.

נפש החיים לרבי חיים מוולוז'ין (שער ד')
 מורה-נבוכים - חלק א' פרקים א'-נ' ('מילון' אמוני והסרת ציורי הגשמה)
 הלכות ממרים (מרכזיות תושבע"פ) הלכות עכו"ם (הרחקה מע"ז)
 ספר מהר"ל
 אורות - ישראל ותחייתו, אורות התחיה
 המשך אגרות ראי"ה נבחרות ומאמרי ראי"ה פשוטים וקריאים²¹
 אורות התשובה²²
 חזון הצמחונות והשלום.²³

שיעור ה'

אמונות ודעות לרבי סעדיה גאון
 דרך השם לרמח"ל
 ספר מהר"ל
 אורות - זרעונים, למהלך האידיאות בישראל, אורות ישראל
 הוספת מאמרי דעת אלוקים ועבודת אלוקים מספר עקבי הצאן²⁴
 המשך מאמרי ראי"ה נבחרים²⁵
 לנתיבות ישראל לרב צבי יהודה²⁶

21. למי שיש זמן נוסף - עין אי"ה ברכות ח"ב.
22. לימוד מעמיק יותר.
23. הערת מו"ר הרב דוד חי הכהן: שיעור ד': שמיעת שיעורים במהר"ל ובאורות וכן באורות התורה, לימוד עצמי בעין אי"ה ואגרות ראי"ה וכן במאמרי ראי"ה. המשך לימוד בכוזרי בלימוד עצמי, וכן בנפש החיים שער ד', ובאר הגולה בלימוד עצמי.
- הערת מו"ר הרב יוסף קלנר: שיעור ד': חפץ חיים ושמירת הלשון; נפש החיים שער ד'; ספר מהר"ל (השלמת - נצח גבורות תפארת); באר הגולה; אורות - ישראל ותחייתו, אורות התחיה, אורות ישראל; עין אי"ה ברכות ב; אגרות ראי"ה; מאמרי ראי"ה - נבחרים; עקבי הצאן; אורות הקודש ח"ב, פרקים נבחרים מההתפתחות המתעלה, וחיים עד העולם והאחדות הכוללת; ח"ג - הרצון הכללי הפועל. שיחות הרצי"ה: עץ יהודה. לנתיבות ישראל ח"א. כל ספרי לאמונת עתנו. הוד הקרח הנורא.
- הערת מו"ר הרב אורי שרקי: שיעור ג-ו: לדעתי אין צורך בעין אי"ה.
24. אפשר להיעזר בסדרה מאמרי ליבה במשנת הרב קוק של הרב לונדין, ובספר הוד הקרח הנורא של הרב יוסף קלנר.
25. למי שיש זמן נוסף - 'עין איה' שבת א'.

שיעור ו'

דרשות הר"ן

נפש החיים שערים א'-ג'²⁷

ספר מהר"ל

דעת תבונות לרמח"ל²⁸אורות הקודש^{29 30}לנתיבות ישראל - מאמרים עיוניים יותר (כדוגמת 'החיות הישראלית').³¹**שיעורים ז'-ט'**

מורה נבוכים - כולו

כוזרי - חזרה מהירה וההעמקה

ביאור הרב הנזיר לספר האמונות והדעות

ספרי מהר"ל - חזרה והעמקה

התניא

כתבי רבי צדוק הכהן מלובלין

עולת ראי"ה - חלקים נבחרים

אורות האמונה

לימוד מסודר באורות הקודש - על פי הדרכה ושמיעת שיעור.

לימוד מסודר בשמונה קבצים; פנקסי הראי"ה; קבצים מכת"ק; ריש מילין; ספר

אור לנתיבותי - לרצי"ה; קול הנבואה - לרב הנזיר, סדרת מי-מרום לרב חרל"פ.³²

26. את המאמרים היסודיים והפשוטים. כדאי גם להכיר את להלכות ציבור וספרים בסגנון דומה (גאולת אור הצב"י, יוסף לקח - של הרב יוסף בדיחי, עין בעין - הרב ד"ר חגי שטמלר).

27. אם נתקלים בקושי ניתן לעיין במהדורת הרב אבינר.

28. קיימים ביאורים רבים לספר זה ולמי שיש זמן גם אגרות רמח"ל - הוצאת מכון רמח"ל.

29. על פי הדרכה ושמיעת שיעור.

30. למי שיש זמן - גם עין אי"ה שבת ב'.

31. הערת מו"ר הרב דוד חי כהן: שיעור ו': מו"נ, אוה"ק, נפש החיים בשיעורים. דרשות הר"ן, מהר"ל, עין אי"ה, לנתיבות ישראל - לימוד עצמי.

הערת מו"ר הרב יוסף קלנר: שיעור ו': "חפץ חיים" "שמירת הלשון"; דרשות הר"ן;

'העקדה'; ספר מהר"ל; עולת ראייה פרקים נבחרים; עין אי"ה שבת ב'; לנתיבות ישראל

ח"ב; מאמרי הראי"ה - דרך התחיה, טללי אורות.

הערת מו"ר הרב אורי שרקי: שיעור ו': דרשות הר"ן - לא הכל. שערי תשובה - יותר

חשוב חובה"ל; אוה"ק - חלקים א'-ב'.

הרחבות נוספות בלימודי אמונה ומחקר

ספרים נוספים למעוניינים להעמיק בלימודי 'הפילוסופיה הדתית העברית': מלחמות השם לרלב"ג (וכן, פירושו לתורה), ולעומתו אור השם לרבי חסדאי קרשקש³³; מגן אבות לרשב"ץ; ראש אמנה, ישועות משיחו, מפעלות אלוקים, להקת נביאים – לרבי יצחק אברבנאל; עקידת יצחק – לרבי יצחק עראמה; אור עמים – לר"ע ספורנו; נשמת חיים – רבי מנשה בן ישראל; כתבי רמ"ע מפאנו; ספרי ר"י אייבשיץ; ספר החקירה ודרך מצוותיך – חב"ד; ספרי ר' הלל צייטלין הי"ד; ספרי הרב סולובייצ'ק; (סדרת 'אוצרות גדולי ישראל' – הרב משה צוריאל).

אל סף הפנימיות

בשלבם מתקדמים יותר³⁴ ניתן לגשת למבואות לחכמה הפנימית. ספרים כדוגמת: שערי אורה לרבי יוסף ג'יקטיליה; ספר השל"ה; ספר עבודת הקודש – לרבי מאיר אבן גבאי; חוקר ומקובל וקל"ח פתחי חכמה לרמח"ל; דעת ותבונה לבן איש חי; פתחי שערים לרי"א חבר; הקדמות ושערים לבעל הלש"ם.³⁵ ספרי מחברים בני זמנינו – סדרת טללי חיים לרב חיים כהן והרב ראובן ששון; אל סף הפנימיות – הרב ישראל הס; ידיד נפש, מבוא לחכמת הקבלה, הרב יחיאל בר לב.

אלו אשר נפשם חפצה בכך, יוכלו להפיק תועלת רוחנית רבה בגרסת דפים מזוה"ק, ומתיקונ"ז בכל יום (עבודת הקודש לחיד"א, דגל מחנה אפרים ופלא יועץ).

לימוד פנימיות ממש, כדוגמת ספר יצירה; ספרי עץ חיים ושמונה שערים לרבינו האריז"ל ואוצרות החיים – בהדרכת ת"ח³⁷³⁶

32. הערת מו"ר הרב דוד חי כהן: שיעור ז': מו"נ, אוה"ק, תניא, דעת תבונות – בשיעורים. חובה"ל, דרך החיים למהר"ל, אגרות ראי"ה – חשובות בלימוד עצמי עם שאר ספרי הראי"ה ונתיבות ישראל. וכן אמונות ודעות.

הערות מו"ר הרב יוסף קלנר: שיעור ז': כוזרי – חזרה, לימוד מאמר חמישי (עם שיעורי הרב קוק שהתפרסמו ב"ניצני ארץ"); ספר דרך החיים למהר"ל; נפש החיים; עולת ראייה פרקים נבחרים; אורות האמונה; אורות הקודש ח"ג פרקים נבחרים; אור לנתיבות.

33. ביאורו נמצא בספר עמודי המחשבה הישראלית של ש.ב אורבך. בשנת תש"ן יצאה מהדורה חדשה ומומלצת ע"י הרב שלמה פייש.

34. ולאחר התייעצות עם ת"ח!

35. למעוניינים: כתבי בעל הסולם ותלמידיו.

36. קריאות הראי"ה קוק ללימוד קבלה ונסתר, ראה ב'תוספת לאורות התורה' (מהדורת ספריית 'חוה'); בספר הבו אור – הרב חגי אירם (דברי-שיר) ובפרט בספר: קבלת הראי"ה

5. תחומי לימוד נוספים

א. לימוד תנ"ך מדרש ואגדה

התלמיד הבא להתקבל צריך להיות מצוין במידותיו התרומיות, בקי לפחות בסדר גמרא אחד ומוכשר להיות נושא ונותן בחקר ההלכה בשכל ישר. **ואין צריך לומר שהוא צריך לדעת את התנ"ך ידיעה יסודית כללית, ותוכן כל ספר ופרטי פרקיו** (מאמרי-הראי"ה, שם)

וכן באגדה, מידותיו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בהרחבה, דוגמאות והוראות בכל מדרשי האגדה, ברוח קדושה וטהרה, של אמונה עמוקה, רחבה ואדירה והרחבת הגיון ומשאת נפש גדולה לאהבת האומה, התורה והארץ ברוח ה' אשר על עם קדשו (מאמרי-הראי"ה, שם).

1. **תורה:** כל שנה ללמוד מפרש אחד על התורה בקביעות: רש"י ואונקלוס (ביחד או לחוד); רמב"ן (נבחרים); אור החיים (נבחרים); ספורנו; ראב"ע; רשב"ם; אברבנאל; אלשיך; רבינו בחיי; מלבי"ם; העמק דבר; תורה תמימה; רש"ר הירש; הכתב והקבלה; סדרת תורה-שלמה של הרב כשר ועוד רבים.³⁸
2. **נביאים וכתובים:** יש להקיף את הנ"ך כולו במשך שנות הלימוד בישיבה – פרק בקיאות יומי בתוספת חזרות ושינון.³⁹ עדיף ללמוד את פרק הבקיאות עם ביאור קל ויסודי כדוגמת 'מצודות'. וכן, כדאי לשמוע לפחות שיעור עיוני אחד מידי שבוע בתנ"ך. בשלב מתקדם יותר, כדאי להכיר את ספרי בני זמננו המרחיבים בממשקים שבין לימודי האמונה לידיעת התנ"ך, וכן להכיר יותר את המציאות הראלית בתקופת התנ"ך (כגון: לימוד ספרי 'דעת מקרא' על הנ"ך ואנציקלופדיות שונות).⁴⁰

- של הרב יוסף אביב"י. להדרכות הרצי"ה בעניין לימוד פנימיות התורה ליחידים, ראה בספר בדרך התורה הגואלת (הרב שוורץ) עמ' רסד-רסו.
37. לסקירת כתבי האר"י – בניין אריאל לרב יוסף אביב"י.
38. כמו כן, קיימים כיום ספרים רבים על פרשיות השבוע, ורצוי לדעת על קיומם ולהיעזר בהם בעת הצורך.
39. לשם הסיכום והחזרות ניתן להיעזר בספרים: תורה סדורה ונביאים סדורים של הרב יאיר הס.
40. דוגמאות לספרי פירושים ומהלכים בתנ"ך בזיקה אמונית: ספרי הרבנית נחמה ליבוביץ ע"ה; הרב יהודה קופרמן; הרב יהושע בכרך; הרב יגאל אריאל; הרב אברהם רמר; הרב שלמה אבינר; הרב אליהו מאל; הרב בן ציון קריגר; הרב איתן שנדרופי; הרב יצחק בן-

ייתכן שעם הלימוד ובחלוף השנים, ירגיש אדם שזהו חלקו בתורה ועל כן יגביר את זמן לימוד התנ"ך ויגדיל תורה ויאדיר.

3. **מדרשי אגדה:** רצוי להתחיל עם לימוד מדרש תנחומא אשר לשונו קלה; הילקוט שמעוני – גם לשונו פשוטה יחסית; ולאחר מכן, לימוד יסודי וכסדר במדרש רבה (מהדורה עם ביאור רחב ומפורט); תנא דבי אליהו; ילקוט מעם לועז.⁴¹

4. **למעוניינים להעמיק באגדות חז"ל בש"ס:** רצוי להתחיל מלימוד בספר עין יעקב כסדר (עם הביאורים השונים). לאחר מכן לעבור על חידושי אגדות מהרש"א – ביאור על דרך הפשט; חידושי אגדות למהר"ל – ביאור פילוסופי; בן-היודע לבן איש חי – ביאורים על דרך הדרש והרמז; עין-אי"ה לרב קוק – ביאור רוחני ומחשבת.⁴²

ב. הרחבה בעניין לימוד כתבי המהר"ל מפראג

מיסודי תורת המהר"ל הוא דבקות השי"ת ותורת ישראל וישראל... וארץ ישראל; דאורא דארץ ישראל מחכים... גם מרן הרב זצ"ל העמיק הגות בספרי המהר"ל והאיר את דבריו באור חדש אשר מציון יאיר (קול הנבואה, עמ' קעח).

הוא מזכירו לנו בהלך מחשבותיו הוא, במזיגה הנפלאה של למדנות וחסידות, עיון פילוסופי ואור הנסתר, אהבת האומה ותורת נצחה ובאהבתו לארץ וקדושתה ובשלהבת התקווה לגאולת ישראל וחרותו. אמנם, **מרן הרב זצ"ל היה מדבר על צורך לימוד ופרסום ספרי מהר"ל בדורנו, ובני ישיבת מרכז הרב, הוגים בספרי מרן הרב ובספרי מהר"ל מפראג (שם, הערה קיט).**

בכל שנה כדאי ללמוד **לפחות** ספר מהר"ל אחד ביסודיות, בהספק יומי בקצב של דף (במהדורה הקלאסית של הוצאת 'לונדון'). סדר הספרים אינו מחייב, אבל כדאי ללמוד לפי הסדר הבא: נתיבות עולם; תפארת ישראל; נצח ישראל; גבורות ה'; באר הגולה; דרך החיים; אור חדש; נר מצוה; גור אריה.

שחר; הרב אלחנן סמט; הרב אליהו ידיד; הרב ישעיהו הדרי; הרב אברהם ריבלין; הרב יעקב מדן; הרב יואל בן נון.

41. בני זמנינו: רבה אמונתך – שיעורים במדרש רבה – הרב יהושע ויצמן, אהבת שי – שיעורים במדרש שיר השירים רבה – הרב שאר ישוב כהן.

42. סיכומים יפים של חכמת האגדה המצויים בספרי רבנים בני ימינו – אוצרות האגדה, ואוצר פירושי אגדה – הרב משה צוריאל (הוצאת ישיבת ההסדר ראשל"צ); שיעורים באגדות חז"ל (על הספר 'עין יעקב'); פענוח אגדות, אגדה ומהותה – ר' אברהם קורמן; דברי חכמים וצפונותיהם – הרב שמואל יניב ועוד רבים.

ישנן גם הדרכות אחרות בלימוד מהר"ל, כדוגמת 'לימוד בגירסא' מהיר של כל כתביו בשנה-שנתיים וחזרות תדירות, וכן מצויות הדרכות אחרות. כל אחד יעשה כהכוונת רבותיו.^{43 44} כמו כן, כדאי להתרגל לשמוע שיעורים במשנת המהר"ל, וזאת על מנת להתרגל לדרך חשיבתו ולהעמיק בכתביו, ואכן כך נהוג בישיבות רבות.⁴⁵

ג. תורת החסידות

יש להכיר את הספרים המרכזיים ואת השושלות הדומיננטיות. באופן כללי, ספרות החסידות מחולקת לספרי היסוד של ראשית החסידות עד תלמידי ה'מגיד', ואחר כך, לפי הפיזור הגיאוגרפי (רוסיה-אוקראינה, גליציה, רומניה והונגריה). ישנם ספרי חסידות שנכתבו כחידושים או כדרושים על התורה, ישנם כאלו שנכתבו על המועדים וישנם שנאמרו כ'תורות' או כהדרכות חסידיות. ספרי חסידות מרכזיים הנלמדים בישיבות כיום: תניא; קדושת לוי; בני-יששכר; ספרי ר' נחמן מברסלב; מי-השילוח וספרי ר' צדוק הכהן (בפרט: צדקת הצדיק, תקנת השבים, רסיסי לילה, פרי צדיק - עה"ת); שפת-אמת ושם משמואל עה"ת; כתבי האדמו"ר מפיאסצ'נה הי"ד; ספרי הנתיבות-שלום. (ספרי חסידות קומארנא לבאים בסוד השם).

ד. תנועת המוסר

חשוב להכיר את ספרי גדולי התנועה: ספרי רבי ישראל סלנטר - אור ישראל ואגרת המוסר; ואחר כך לפי זרמים עיקריים - שיטת קלם (חכמה ומוסר); סלובודקה ונובהרודוק (מדרגת האדם).⁴⁶

43. כדאי להכיר גם את ספרי הביאורים וההרחבות של דברי המהר"ל, כגון: ספרי הרב חיים פרד"ס; סדרת המהר"ל המבואר קול חי; נתיב למהר"ל - הרב ראובן פיירמן; אוצרות המהר"ל - הרב משה צוריאלי; בנתיבי הנצח - הרב עודד וולנסקי. במיוחד ראוי לציון מהדורת המהר"ל המבואר של הרב יהושע הרטמן בהוצאת מכון ירושלים, אם כי קשה ללמוד בבקיאיות מהירה במהדורה זו. לכן, כדאי להשתמש בה בעיקר אם מתעורר קושי בהבנה או צורך בהרחבה ובהקבלה של מקורות נוספים של המהר"ל בעניין המוקשה.
44. לאחרונה, יצאה מהדורה חדשה של מהר"ל, מהדורת ברקוביץ' (הוצאת פלדהיים). מהדורה זו נוחה מאוד לקריאה, ונוסף בה כרך חשוב של מפתח ערכים ומקורות שראוי לעיין בו בבקיאיות וכן תוספת חשובה לספר גבורות השם.
45. כולל בישיבות חרדיות, שם מקובלים מאוד שיעוריו של הרב משה שפירא, ספרי ה'פחד יצחק', ו'מכתב מאליהו', אשר רבים הדברים בהם המבוססים על משנת המהר"ל.

מי שיש לו נטייה נפשית לסגנון זה ילמדם ביתר הרחבה. הדבר אמור גם לגבי ספריהם של משגיחי המוסר בשיבות הליטאיות.⁴⁷ בנוסף לספרים האמורים לעיל, ראוי ללמוד את ספרי המוסר הקלסיים⁴⁸ (הבסיסי ביותר: חובת-הלכות), מבחר מספרי דרוש⁴⁹ וספרים אודות תולדותיהם של גדולי ישראל.

ה. לימוד "המדע של ארץ ישראל" והבטה אל "הקץ-המגולה"

מדע ארץ ישראל בכל ערכיו ומקצועותיו, מן ההלכות התלויות בארץ, עד כל קצות **המדע של ארץ ישראל** בכל גבולותיה סביב על ידי באורי הסוגיות, השמועות וההלכות וכל המאמרים השונים המפוזרים בכל אוצרות ספרותנו (מאמרי-הרא"ה, הישיבה המרכזית העולמית).

ואם יבוא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה ואל דברת **הקץ המגולה ואור הישועה הזרוחה** לא יביט, לא יוכל לכוון שום דבר לאמיתתה של תורת אמת, כי כל זמן מאיר בתכונתו (אגרות רא"ה, אגרת שעח).

יש ללמוד את תורתה של ארץ-ישראל ואת אופייה של גאולת דורנו. החל ממדע הארץ וגבולותיה⁵⁰ עבור לסגולותיה ומעלותיה של הארץ הטובה (שער-החצר לרב 'הצוף-דב"ש' ואם הבנים שמחה - לרב טייכטל הי"ד), ועד לספרי דורשי ציון ובוני ירושלים.

46. הרחבה רבה בסדרת תנועת המוסר לרב דב כ"ץ; סדרת פחד יצחק - לרבי יצחק הוטנר; אוצרות המוסר - הרב משה צוריאל.

47. כדוגמת מכתב מאליהו - לרב אליהו דסלר; ספרי רבי ירוחם ליבוביץ ממייר; לב אליהו - הרב לופיאן; שיחות מוסר של רבי חיים שמואלביץ; עלי שור - לרב שלמה וולבה; אור חדש - של ר' מאיר חדש; ר' גדליה אייזמן (גידולי מוסר); וכן, ספרי תולדות וסיפורים אודות גדולי ישראל.

48. ספר הישור לרבנו תם; כד הקמח - לרבינו בחיי; מגורת המאור - לרבי יצחק אבוהב; פלא יועץ - לרבי אליעזר פאפו; אורחות צדיקים; תומר דבורה - לרמ"ק; מעלות התורה - רבי אברהם אחי הגר"א; ספרי החפץ חיים; אמונה וביטחון - לחזו"א.

49. דרשות הרמב"ן (בתוך כתבי הרמב"ן - מוסד הרב קוק); דרשות ר"י אבן שועיב; בינה לעתים - לרבי עזריה פ'גו; דרשות חת"ם סופר; יערות דבש, אהבת יונתן וקשת יהונתן - לר"י אייבשיץ; מדבר שור - לרא"ה קוק.

50. כפתור ופרח (רבי אשתורי הפרחי); תבואות הארץ (ר' יהוסף שווארץ); שבת-הארץ לרא"ה קוק (מהדורת מכון התורה והארץ). בני ימינו: **סדרת אוצר ארץ ישראל** - הרב ישראל אריאל.

ראשיתו של תחום דרישת ציון בדורות האחרונים נעוץ במסורותיהם של תלמידי הגר"א, בכתבי מבשרי הציונות-הדתית ובדורות המאוחרים יותר, בספריהם של גדולי תורה שתמכו בציונות, בתנועת ה'מזרחי' ובהקמת המדינה.

גאולה בדרך הטבע – ספר קול התור לתלמידי הגר"א; דרישת ציון – לרב צבי הירש קלישר; כתבי הרב יהודה אלקלעי (מוסד הרב קוק); אור חדש על ציון – הרב ריינס; מעייני הישועה – הרב חרל"פ; התקופה הגדולה – הרב מנחם מנדל כשר.⁵¹

מהותה של מדינת ישראל ו'הלכות מדינה' – הרב שאול ישראלי; הרב שלמה גורן; הרב משה צבי נריה.⁵² יש לדעת על קיומם של ספרים אלו, וללמוד מתוכם את אלו הקרובים יותר לנפש הלומד.

עד לכאן פרטנו את תכנית המתאר הכללית של הבניין האמוני. קיימים עוד תחומים רבים בהם ניתן להתפתח בבא היום, בבחינת "ותן חלקנו בתורתך". נציין כאן עוד מספר כיווני משנה להתפתחות עתידית – אמתות המסורה והתורה שבעל פה והתמודדות עם תנועת החילון; בניין הזוגיות וביצור התא המשפחתי; תרבות המערב ודתות המזרח; היחיד והחברה; בין לאומיות לאוניברסליות ועוד. כל אלו חשובים ונחוצים בדורנו לשם בניין אמונה יציב וחסון, אשר "עלהו לא יבול" (תהילים א), ו"לא ימיש מעשות פרי" (ירמיהו יז).⁵³ "שנזכה לשמוע, ללמוד וללמד, לשמור, לעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה...".

51. ספרים נוספים עד לראשית ימי המדינה: כתבי הרב נתן פרידלנדר; כתבי הרב עוזיאל והרב הרצוג; הרב עמיאל – הגיונות אל עמי; הרב מימון – ישראל, תורה ציון; שח"ל – חולם ולוחם; ספרי האדמו"ר החלוץ; זיכרונות הרב מאיר בר-אילן; דורשי ציון בפועל והחסידות וארץ ישראל – הרב יצחק אלפסי; אנציקלופדיה של הציונות הדתית (מוסד הרב קוק).

52. ספרים נוספים: הלכות מדינה – הציץ אליעזר; משטר ומדינה בישראל על פי התורה – הרב נפתלי בר אילן; לך לך וסוד השבועות – הרב מרדכי עטיה; דת ומדינה – הרב חיים דוד הלוי; מורשה – הרב אברהם שפירא; סדרת בצומת התורה והמדינה ושנתוני תחומין – מכון צומת; ספר הרבנות הראשית לישראל – הרב איתמר ורפהטיג והרב שמואל כ"ץ. וכן, **ספרים ליום העצמאות**: אתחלתא היא – הרב יצחק דדון; **ליום ירושלים**: המחזיר שכינתו לציון – הרב שי הירש.

53. "אם אי אפשר לו לכל בן תורה להיות חכם רשמי בכל מקצעות המדעים, אבל אפשר לו להיות איש יודע את המצב הכללי של החכמות בעולם ואת פעולתן על החיים; למען יכיר את הסגנון הכללי של צביון הרוח שבדורו, כדי שידע איך לפרנסו ולהטיבו" (אדר היקר ועקבי הצאן, עמוד קכט).